

Nicolas Maslowski – Jiří Šubrt a kol.:
Kolektivní paměť: K teoretickým otázkám.
 Praha: Karolinum, 2014, 319 s.

Pod pojmem „problematika paměti“ si dokážeme mnohé představit: paměť jako uchování minulého; paměť jako zdroj zkušeností a schopností; paměť jako síť prožitého, jako ozvěna času, který uplynul. Definic bychom našli ještě celou spoustu, o minulosti se dá bezesporu prohlásit, že vytváření vzpomínek má přímý vliv na prožívanou současnost. Řečeno okřídlenou větou romanopisce George Orwella: „Kdo ovládá minulost, ovládá budoucnost, kdo ovládá přítomnost, ovládá minulost.“ A zde už se dostáváme ke stěžejní otázce autorů odborné publikace *Kolektivní paměť: K teoretickým otázkám*, kteří se pokouší danou problematiku uchopit z hlediska sociologického a historického.

V poslední dekádě prodělal výzkum paměti v sociálních a humanitních vědách bouřlivý vývoj, ne snad proto, že by v hlubší minulosti byla paměť zcela přehlížena. Právě z různých důvodů, které kniha mimochodem názorně vysvětluje, je nicméně tato oblast v centru pozornosti až v posledních desetiletích. V tomto novém souboru koncepcí, teoretických poloh a metodologických přístupů není snadné se orientovat ani pro odborníky. Dynamické tempo růstu zájmu o problematiku inspirovalo editory této publikace Nicolase Maslowského a Jiřího Šubrtu k pokusu přehledně vyložit všechny důležité koncepce paměti, které se v posledních letech a desetiletích ve společenských vědách objevily. Tento úkol pochopitelně nebyl snadný, přesto se autorům podařilo vytvořit jakýsi maják, orientační východisko, jež by nemělo ujít pozornosti nikomu, kdo se o fenomén kolektivní paměti chce jenom trochu zajímat. Cílem knihy ovšem nebylo pouze s pomocí dalších odborníků sumarizovat dostupné vědění, ale také přispět k artikulaci nových inspirativních výstupů, nabízet cesty a směry, kam by se studium paměti mohlo ubírat.

Vznikají otázky: Proč se o kolektivní paměti ve společenských vědách mluví jako o možném novém paradigmatu? A co si pod kolektivní paměť vůbec představíme? Na tyto a jiné otázky odpovídá řada odborníků, kromě zmíněných

editorů své příspěvky poskytl například socioložka Olga Šmídová-Matoušová nebo historikové Eduard Maur a Miroslav Hroch a Jan Horský. Kolektivní monografie sice svou povahou neposkytne souvislý a návazný výklad, citlivým výběrem hostů a svou formou ale nabízí pestrou škálu postojů a úvah, v níž se díky logické struktuře textu snadno orientuje. Publikace je pro přehlednost dělena do pěti základních tematických celků; následně vybrané příspěvky ve stručnosti zmíníme.

První kapitola se věnuje obecné teorii kolektivní paměti. Není divu, že tu nalezneme zejména badatele, který stál u samotného zrodu zájmu o kolektivní paměť. Právě Maurice Halbwachs (1877–1945), francouzský filosof a sociolog, svým dílem prohlubuje myšlenky Emila Durkheima a rozpracovává ideu sociologického přístupu k paměti. Stejně jako Durkheima ho zajímala sociální realita a sociální vědomí. Zavedl termín rámce paměti, přičemž paměť chápal jako sociálně podmíněný konstrukt, bez něhož nemůže jedinec ani společnost pochopit a organizovat vzpomínky. Rámce mají dle něho čtyři základní roviny: rovinu rodinnou, třídní, rovinu recepce globální společnosti a v neposlední řadě náboženský rozměr. Rámce konstituují zvyky, pravidla, funkce i hodnoty (s. 20). Halbwachsova premisa rozumění paměti je výlučně kolektivistická. Neuměl si představit izolovaného jedince, který disponuje pamětí. Vzpomínky z raného dětství scházejí právě proto, že jsme ještě nebyli sociálními bytostmi. Lze jistě namítnout, že v dnešní době, svou povahou více individualizované a atomizované, je tato premisa hůře obhájitelná, přesto můžeme dílo Maurice Halbwachse považovat za ustanovující v problematice paměti v rámci společenských věd.

Znovuobjevení „paměti“ a v podstatě i Halbwachse proběhlo zhruba v 70. letech 20. století. V kapitole *Soudobé teorie sociální paměti* (s. 31–45) se pozornost soustřeďuje hlavně na teoretické systémy Pierra Nory a Paula Ricoeura. Nora totiž tematizuje napětí mezi historií a pamětí. Paměť je podle něho emocionální, má posvátný charakter a zavazující funkci pro jedince. Oproti tomu historie rekonstruuje minulost, dopátrává se k pravdě, má univerzalistický rozměr, a jak Nora tvrdí, jejím posláním je zničit

živou paměť, kterou prožíváme vnitřně. Lze podotknout, že v současnosti dochází k zájímavému procesu. Zaniká národní paměť a národní minulost. Niterná potřeba člověka nahlížet minulost a připomínat si ji dává vzniknout tzv. inventáři míst. Nora je nazývá „místa paměti“, pod tímto termínem si lze představit památníky, muzea, hřbitovy, archivy či sváteční jednání. Paměť je neustále ohrožována zánikem, pokud není prožívána. Místa paměti zaručují, že si ji i nadále můžeme připomínat. Z antagonismu historie a paměti vychází i myšlenky Ricoeura. Podle něj je důležité nalézt rovnováhu mezi pravdou (historie) a emociální věrností minulosti (paměť).

Klíčovým faktorem paměti je její selektivita. Je nestálá, proměňuje se, vytváří se nové mýty, probíhá vytěsňování a přepisování. Pokud se ptáme po identitě, po tom, kdo jsem a kam patřím, ptáme se automaticky po podobě paměti. Je patrné, že tento fakt stojí za „bojem o paměť“, za paměť jako předmětem politického boje. Vztah moci a paměti je také tématem příspěvku Nicolase Maslowského, nazvaného *Politika paměti jako nástroj manipulace a morálky* (s. 69–81). Autor tu rovněž uvažuje o poměru pravdy a její manipulace ve veřejném diskurzu. Klade si například tyto otázky: Je kolektivní paměť svrchovaná morální povinnost? Jak je rezistentní vůči různým interpretacím dějin v rámci politického soupeření? Kdo vstupuje do boje o jednotu kolektivní paměti? Ovšem je škoda, že kniha své těžiště výkladu více neposunula právě k analýze propojenosti paměti a moci ji utvářející.

Pronikání tématu paměti do společenských věd samozřejmě proměnilo i úlohu samotného historika. Komentář k této okolnosti nalezneme v jednom z vrcholů knihy, ve vynikajícím textu Miroslava Hrocha *Paměť a historické vědomí očima historika* (s. 46–65). Také on vykládá současnost jako hroutící se struktury s patrnou ztrátou kontinuity. Jeho uvažování směřuje k promyšlení nového způsobu studia minulosti, po otázce významu historika při bádání o kolektivní paměti se také ptá, jak důležitá inovace je vlastně kolektivní paměť v historické vědě. Hroch roli kolektivní paměti nepřeceňuje a spíše ji vnímá jako jeden z fragmentů, důležitých složek, které máme do svého studování zahrnout. Klíčový

moment jeho úvah nastává v okamžiku, kdy analyzuje potenciální funkcionalitu vědy jako platformy pro vytváření politicko-výchovné informace. Podle Hrocha věda nesmí utvářet kolektivní paměť a konstruovat „pokrokové tradice“. Jak se proměňují politické, kulturní a náboženské instituce, mění se i hodnota konkrétní informace. Samotný jev existence informace má nicméně trvalejší platnost, historik má pouze korigovat a doplňovat informace, ne pracovat ve službách politických zájmů na tvorbě kolektivní paměti.

Historik Eduard Maur ve svém příspěvku svoji pozornost upíná na kulturní paměť jako nositelku smysluplnosti minulosti (s. 141). I on sleduje krizi národní paměti jako reakci na extrémní nacionalismus první poloviny 20. století a růst individualismu, multikulturalismu, postmoderny a názorové plurality. Kolektivní paměť, tradici a mýtus chápe jako výsledek politiky, manipulace a konstrukce. Posláním je legitimizační funkce, základní agendou kolektivní paměti je sdělovat normativy a hodnoty. V době rozpadu celistvosti paměti dochází k potřebě vytvářet symboly kontinuity, centra historické paměti. Připomínání si osudových chvil dějin (kupříkladu bitvy, kulturní zlomy, významná narození a úmrtí) v nás probouzí citové vazby k minulému. Nicméně Maur tvrdí, že zápas o minulost probíhá neustále a v českém prostoru připomíná například polemiky o povaze husitského povstání, ve Francii se podobná debata vede například o Velké francouzské revoluci z konce 18. století.

O proměně vzpomínky jakožto fundamentální dimenze kolektivní paměti v recenzované publikaci uvažuje více autorů. Václav Smyčka v textu *Vzpomínáme na vzpomínku* (s. 155–169) vysvětluje, že utopie neproblematické minulosti není možná. Narativní kritika je vlastní současnému diskurzu, vstupujícímu do konstrukce paměti společnosti. Klade si otázku, proč je vůbec možné aktivní prožívání paměti? Podle něho je tomu pro emotivnost dané vzpomínky. Kolektivně prožívaný hněv, nenávisť, stud, zalíbení, hrdost apod. vytváří různé silné vazby mezi jedinci v etniku. Přitom emoce je pečeti vzpomínky. Emotivní náboj a charakter vazeb lze ovšem měnit odlišnou narací a interpretací

dějinného momentu. Proměnlivost paměti tak způsobuje nestabilitu kultury vzpomínání.

Další pohledy na transformační povahu paměti nalezneme u autorů v odděle knihy *Kolektivní paměť, sociální a kulturní trauma* (s. 177–210). V zamyšlení Marcela Tomáška *Různá nahlížení na kolektivní paměť; koncept sociálního traumatu jako jeden z aktuálních přístupů* (s. 179–194) se dozvídáme, jak je trauma prožíváno na úrovni společenské skupiny a jakým způsobem vstupuje do narativu. Coby nejtypičtější reprezentant široce sdíleného traumatu je uváděn holokaust, systematické a plně institucionalizované vraždění židovského obyvatelstva v Německu za druhé světové války. Dále v kapitole *Vynalezená a nalezená minulost: nástin sociologie kulturního traumatu* (s. 195–210) Csaba Szaló a Eleonóra Hamar vysvětlují, jak obtížným a konfliktním procesem probíhala interpretace holokaustu při vytváření konstrukce společenské vzpomínky. Dále zdůrazňují, že obsahem kolektivní paměti není pouze progresivní vzpomínání na hrdinství a velikost minulosti, nýbrž svou závaznou roli hrají i příběhy tragické a traumatické. Nabízejí strategii, jak zkoumat povahu minulosti, a možnosti poznání s pomocí kulturní sociologie: „Svět se mění, a pokud chceme našemu světu porozumět, je třeba porozumět právě tomu, jak vznikl a jak se proměňuje. [...] Kulturní sociologie zde kráčí ve stopách Michela Foucaulta, který znovu spojil historii světa s historií rozumění tomuto světu“ (s. 210).

Spojitosť paměti a identity, resp. vzpomínky a sociální koheze, je předmětem hned dvou příspěvků Jakuba Mlynáře (s. 213–235 a 257–276). Právě vyprávění, rozpomínání na minulé, konstruuje sociální začleňování, utváří a upevňuje sociální identitu. Slovy Mlynáře je jednou z velkých výzev sociologie popsat a vyložit vztah paměti a identity, promyslet hranice individua jakožto aktivního účastníka při utváření společenského klimatu a hranici společnosti, nadindividuální struktury legitimizující pravidla, hodnoty a samozřejmě i citové zbarvení okamžiků z dějin člověka. Dominující vliv na utváření společenské identity mají stále národní státy a podle Mlynáře se dnes politické modely států pohybují na ose mezi nacionalismem s pevnou

identitou a hyperliberální univerzalistickou sounáležitostí. Stát kontroluje vytváření totožnosti občanů a používá strategie k hledání sjednocujícího principu. Individualizovaná a pluralitní společnost ovšem otevřela dveře k nejistotě, je obtížnější se rozhodovat mezi soupeřícími mytologizujícími příběhy, to vše na pozadí globalizujících kultur.

Prostřednictvím knihy *Kolektivní paměť* čtenář snadno pronikne do problematiky, seznámí se s první koncepcí paměti v sociální perspektivě Maurice Halbwachse, dále zjistí, proč kolem 70. let došlo k oživení tématu kolektivní paměti a proč je pro výzkumníky tato problematika tak důležitá. Texty, editované Nicolaem Maslowským a Jiřím Šubrtem, jsou přesto spíše uvedením, představením problematiky kolektivní paměti než vyčerpávající analýzou. Čtenáři se tak před očima otevírají možnosti, jak nahlížet a chápat sdílené vzpomínky a jaké významy pro nás má studium paměťových konstruktů.

Zdá se, že recenzovaná publikace přichází v ten pravý čas. Objevují se různé otázky: Nečelí snad dnes západní společnost ve světle událostí posledních let novou poptávkou po historických revizích? Neznamená vpád nových medií (internetová periodika, blogy, sociální sítě atd.) do našich životů postupný zásah do podoby utváření společenské identity a vztahu k minulosti? Když dnes odborníci mluví o oživení nacionalismu a novém kole zápasu liberalismu s konzervativním viděním světa, není to zároveň niterný zápas o zachování sevřenější komunity, živý strachem ze ztráty vazby na tradice a mytologizovanou minulost?

Porozumět způsobům sebeutváření, pokus pochopit svět optikou lidí. Tento biografický obrat ve společenských vědách ovšem naráží na nemálo překážek a obtíží. V epilogu knihy poskytnou autoři publikace řadu dilemat, kterým bude každý, kdo projeví zájem o hlubší vhléd do problematiky, čelit. Rozpor individuální a kolektivní paměti, rozpor ducha a hmoty, mýtu a vědy či racionality a iracionality jsou pouze některé z nich. Závažnost jevu dnešního vzdalování minulosti a patrně prohlubující se krize důvěry by nicméně vědcům měla poskytnout dostatečné motivy pokračovat

v inovativním myšlení na půdě problematiky kolektivní paměti. A svým dílem k tomu přispívá i tato inspirující publikace.

Ladislav Vávra

DOI: 10.14712/23363525.2017.30